

ANKARA

ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 1301-0522 | Cilt: 60 • Sayı: 1 • Yıl: 2019

Yeğeninin Gözünden Dr. Muhammed Hamidullah: Muhammad Saifullah Saheb ile Bir Söyleşi ve Hamidullah'ın Kendisine Gönderdiği Bir Mektubun Neşri

CEMİL KUTLUTÜRK

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
cemilkutlurk@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0003-1946-8685>

Müslümanların Hint alt kıtasıyla ilk teması 1./7. asırda gerçekleşmiş, o tarihten günümüze kadar da bölgedeki İslam etkisi artarak devam etmiştir. Müslümanlar Hint topraklarında tevhid, adalet ve hoşgörü gibi İslami değerleri aşılamanın yanı sıra bilim, sanat ve mimari alanında yaptıkları çalışmalarla ve hemen her alanda yetiştirdikleri ilim ve fikir adamlarıyla İslam medeniyetinin gelişimine büyük katkılar sunmuşlardır. O yüzden, İslam kültür ve medeniyetinin izlerini süren bir araştırmacının üzerinde durması gereken bölgelerin başında Hindistan gelmektedir.

İslam tarihi ve medeniyeti bağlamında oldukça zengin bir mirası bünyesinde barındıran Hindistan, fikrî faaliyetleriyle ve ilmî çalışmalarıyla sadece Müslümanların değil gayrimüslimlerin de takdirle andığı pek çok alimi yetiştirmiş bir memlekettir. Bunlardan biri hiç kuşkusuz 20. yüzyılın en önemli mütefekkirlerinden biri olan Dr. Muhammed Hamidullah'tır. Muhammed Hamidullah, 1908 yılında Hindistan'ın Haydarabad şehrinde dünyaya gelmiş ve ilk gençlik yıllarını burada geçirmiştir. Onun doğup büyüdüğü Haydarabad şehri, Hindistan'ın güneyinde bulunan ve Haydarabad Nizamlığı olarak bilinen İslam Devleti'nin uzun yıllar başkentliğini yapmıştır. Bu durum Hindistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1940'ların sonlarına kadar devam etmiştir. Muhammed Hamidullah bu süreçte vuku bulan siyasi ve kültürel sebeplerin bir neticesi olarak ülkesinden uzak diyarlarda "vatansız" olarak yaşamak durumunda kalmıştır. Çeşitli Avrupa ülkelerinin yanı sıra Türkiye'de de bulunmuş ve mensubu olduğum Ankara Üniversitesi de dahil ülkemizde çeşitli üniversitelerde dersler ve konferanslar vermiştir. O, farklı

alanlara sunduğu katkılarla gerek doğup büyüdüğü Hindistan topraklarında gerekse ömrünün önemli bir kısmını geçirdiği Batı ülkelerinde adından söz ettirmeyi başarmıştır. Hayatı boyunca çeşitli sıkıntılarla karşılaşmış olsa da akrabalarıyla irtibatını sürdürmesi ve onlar aracılığıyla memleketinden haberdar olması onu ayakta tutan başlıca amil olmuştur.

Muhammed Hamidullah'ın doğduğu ve gençlik yıllarını geçirdiği Haydarabad günümüzde Hindistan'ın Telengana eyaletinin başkenti konumundadır. Bu araştırma notunun ortaya çıkışı 2019 yılının başında ITEC programı vesilesiyle bu şehre gerçekleştirdiğimiz iki ay süren ziyaretle doğrudan ilişkilidir. Bu süre zarfında Muhammed Hamidullah'ın hayatı ile ilgili yerinde yaptığım araştırma ve gözlemler neticesinde elde ettiğim bilgi ve belgelerden bir kısmını bu yazı vesilesiyle ilim dünyasıyla paylaşmak istedim. Muhammed Hamidullah'ın doğduğu evi bulup ziyaret etme ve mevcut akrabalarıyla tanışıp mülakat yapma düşüncesi, Haydarabad'a gitmeden önce yaptığım planlar arasında olduğu için bu şehre ulaştığımda ilk olarak çeşitli kaynaklardan Muhammed Hamidullah'ın doğduğu ve eğitim aldığı yerlerin isimlerini ve konumlarını tespit etmeye çalıştım. Elde ettiğim verilerden hareketle önce Osmania Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne, sonrasında ise Camia Nizamia'ya giderek bu iki kurumda ilgili kişilerle görüştüm. Özellikle de Camia Nizamia müdürü Maulana Muhammad Fasihuddin ile burada öğretim üyeliği yapan Dr. Latif Ahmad Saheb'in verdiği malumat, Muhammed Hamidullah'ın doğduğu mahalleyi bulmamda ve yakın akrabalarını tespit etmemde gerçekten yol gösterici oldu. Kendilerinden aldığım bilgiler çerçevesinde birkaç teşebbüsün ardından Muhammed Hamidullah'ın birkaç akrabasının halen mukim olduğu Kotilmandi bölgesine ulaştım. Kısa bir araştırmanın neticesinde Muhammed Hamidullah'ın doğduğu Hane-i Halil isimli evi buldum. Burada yaşamakta olan Hamidullah'ın yeğeni Muhammad Saifullah Saheb ve eşi Farzana Hanım ile tanıştım. Türkiye'den bir kimsenin evlerine kadar gelip kendilerini ziyaret etmek istemesi karşısında ilk önce şaşkınlıklarını gizleyemediler, fakat sonradan bu durumdan duydukları memnuniyeti defaaten yinelediler. Muhammed Hamidullah hakkında kendileriyle mülakat yapma talebimi olumlu karşılamaları, benim için gerçekten bir mutluluk vesilesiydi.

Yerinde yaptığım gözlem ve incelemeler neticesinde ulaştığım bilgi ve belgeler ile Dr. Muhammed Hamidullah tarafından bizzat kaleme alınmış mektupları yakın zamanda hazırlamayı düşündüğüm müstakil bir kitap kapsamında yayınlamayı planladığımı bu vesileyle paylaşmak isterim. Bu yazıda ise Muhammed Hamidullah'ın şu anda yaşayan en yakın akrabala-

rından olan Muhammad Saifullah Saheb ile Şubat 2019 tarihinde yaptığım röportajın Türkçe çevirisine (Ek-1) ve kendisinden temin ettiğim Muhammed Hamidullah'a ait mektuplardan birinin neşrine (Ek-2) yer vermekle yetindim. Anladığım kadarıyla Muhammed Hamidullah'ın akrabalarıyla iletişim kurması kahir ekseriyetle mektuplar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Burada neşrine yer verdiğim orijinali Urduca olan ve yeğeni Muhammad Saifullah Saheb'e hitaben yazılmış mektup, Muhammed Hamidullah'ın yazdığı çok sayıda mektuptan sadece biridir. Mektup aslında, Muhammad Saifullah ve eşi Farzana Hanım'ın, Suudi Arabistan'da kaldıkları dönemde merak ettikleri dinî konuları danışmak, ayrıca sağlık durumu ve ilmî faaliyetleri hakkında da bilgi almak amacıyla amcaları Muhammed Hamidullah'a yazdıkları bir mektuba, bizzat Muhammed Hamidullah tarafından verilmiş bir cevaptan ibarettir. Muhammed Hamidullah kendilerine namaz, hac ve kurban gibi ibadetlerle alakalı meselelerin yanı sıra çalışma hayatı, komşuluk ilişkileri ve diğer din mensuplarıyla münasebetler gibi konulara dair de aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Mektuptan genel olarak edindiğim kanaate göre Muhammed Hamidullah, Haydarabad başta olmak üzere önemli İslam beldelerinde vuku bulan gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Ayrıca o, yurt dışında kaldığı dönemde dinî yaşantısına dikkat etmiş ve bu hususta oldukça hassas davranmıştır. Nitekim içinde bulunduğu coğrafi ortamdan kaynaklanan zorluklara bağlı olarak ortaya çıkan dinî meseleleri farklı metotlar kullanarak çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Neticede bu tür belge ve dokümanlar, Muhammed Hamidullah'ın gerek hayatı gerekse ilmî kişiliği konusunda yapılacak çalışmalara ışık tutacak kıymetli veriler ihtiva etmektedir. Orijinal halinin fotoğrafını da yazının sonunda sunduğum bu mektubun, önce Arap harfleriyle yazılışına sonra da Türkçe çevirisine yer verdim. Ayrıca yazının sonunda Muhammed Hamidullah'ın doğduğu evin ve halen yaşamakta olan akrabalarının fotoğraflarını da ekledim. Amacım, Muhammed Hamidullah'ın hayatıyla ilgili elde ettiğim verilerden bir kısmını ilim dünyasının istifadesine sunarak bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunabilmektedir.¹

¹ Bu belgelerin gerek temininde gerekse yayın sürecinde emeği geçenlereteşekkür borçluyum. Beni evlerine misafir edip röportaj talebimi kabul eden ve orijinal belgeleri benimle paylaşıp yayınlama izni veren Muhammad Saifullah Saheb ile eşi Farzana Hanım'a, bu esnada bana eşlik eden Haydarabad Osmania Üniversitesi'nden kıymetli dostum Dr. Lukmanul Hakim'e, Muhammed Hamidullah'ın doğduğu muhiti ve akrabasını tespit etmemde bana yol gösteren Camia Nizamia müdürü Maulana Muhammad Fasihuddin ile burada öğretim üyeliği yapan Dr. Latif Ahmad Saheb'e, mektubun çevirisinde destek olan lisansüstü öğrencilerimiz Masooma Akhter'e ve Rıdvanullah'a, değerli fikir ve tavsiyeleriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Mehmet Sait Hatipoğlu'na, Prof. Dr. Mehmet Özdemir'e, Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu'ya ve Prof. Dr. Halis Albayrak'a şükranlarımı arz ederim.

Ek-1: Dr. Muhammed Hamidullah'ın Yeğeni Muhammad Saifullah Saheb ile Yaptığımız Röportaj²

C. Kutlutürk: *Sayın Muhammad Saifullah Saheb, bizleri misafir ettiğiniz ve röportaj yapma talebimizi kabul ettiğiniz için şükranlarımı arz ediyorum. Lütfen kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz?*

M. S. Saheb: Öncelikle sizlere hanemize hoş geldiniz demek istiyorum. Zaman zaman Türklerin çeşitli vesilelerle Haydarabad şehrine gelip gittiğini işitiyoruz. Fakat Türkiye'den buraya gelen bir akademisyenin amcam Dr. Muhammed Hamidullah hakkında araştırma yapmak istemesi ve bu vesileyle bize ulaşmış olması, eşimi ve beni çok memnun etti. Öncelikle bu düşünceğinizden ve gayretinizden dolayı size çok teşekkür ederiz; çalışmalarınızda muvaffakiyetler dileriz. Sorunuza gelince ben 23 Mart 1944 yılında Hindistan'ın Telangana eyaletine bağlı Haydarabad şehrinde dünyaya geldim. Babam 22 Şubat 1965'te vefat ettiğinde üniversitede öğrenci idim. Onun ölümünden sonra ailemizin yükü büyük ölçüde omuzlarımda kaldı. Haydarabad'da yedinci Nizam Mir Ali Osman Han tarafından ilk temelleri atılan Osmania Üniversitesi'nde hem coğrafya hem de yargı hukuku alanında yüksek lisans yaptım. Fakat burada daimi bir işe girmek mümkün olmadı (Nedenini sormama rağmen teferruata girmek istemedi). Bunun üzerine bir taraftan babamdan kalan toprakları işlemekle meşgul oldum diğer taraftan da zaman buldukça bazı davaları takip ederek geçimimi sağlamaya çalıştım. 1980'lerin ortasında eşimi de yanıma alarak Suudi Arabistan'ın Cidde şehrine gidip orada özel bir şirkette çalışmaya başladım. Yirmi yıla yakın orada yaşadıktan sonra 2002 yılında Haydarabad'a geri döndüm. Gerek yurt dışında gerekse burada zaman zaman çeşitli problemlerle karşılaştım. Bu süreçte dinî ve kültürel meselelere dair aklıma takılan konuları, Dr. M. Hamidullah'a mektuplar yazarak danıştım ve onun verdiği yanıtlar çerçevesinde ailevi ve sosyal ilişkilerimi düzenlemeye gayret gösterdim. Onun izahları, tavsiyeleri ve yol göstermeleri beni ayakta tutan en önemli unsurlardan biri oldu.

---

² Röportaj, Muhammad Saifullah Saheb ve eşi Farzana Hanım'ın evlerinde gerçekleştirilmiş ve yaklaşık bir buçuk saat sürmüştür. Röportaj öncesinde bazı temel sorular hazırlanmıştır. Fakat röportaj esnasında gerek duyulan yerlerde açıklayıcı sorular ilave edilmiştir. Sorulara genelde İngilizce cevaplar verilmiş olmakla birlikte zaman zaman Urduca açıklamalar da yapılmıştır. Muhammad Saifullah Saheb'in duymakta güçlük çektiği kimi yerlerde eşi devreye girerek bir takım izahlarda bulunmuştur. Konuşmalar, not tutularak büyük ölçüde kayıt altına alınmıştır. Kendilerinden izin alınmak suretiyle röportajın tamamı sesli ve görüntülü olarak da kaydedilmiştir. Röportaj sonrasında kendileriyle birkaç kez mail yoluyla da iletişim kurulmuştur. Elde edilen bütün bu veriler çözümlenip sistematize edilmiş ve burada Türkçe olarak yayımlanmıştır.

C. Kutlutürk: *Edindiğimiz bilgilere göre Dr. Muhammed Hamidullah'ın yaşayan birkaç yakın akrabasından birisi sizsiniz. Kendisiyle olan akrabalığınız hakkında bilgi verebilir misiniz?*

M. S. Saheb: Dr. M. Hamidullah, benim amcam olur yani onun yeğeniyim. Onunla bu türden nesebi yakınlığı olan birkaç kişi kaldık.³ Diğerleri vefat etti. Dr. M. Hamidullah'ın babasının yani dedemin ismi Muhammad Khalilullah, babaannemin ismi ise Sultana Bibi'dir. O yüzden oturduğumuz bu ev "Hane-i Halil" olarak bilinir. Dr. M. Hamidullah, bu hanede dünyaya gelmiştir. Fakat burada kalanların sayısı azalınca zaman içerisinde evi ikiye ayırdık ve bir kısmını kiraya verdik. Amcamın doğduğu oda şu anda yan tarafta kiracı olarak bulunan komşumuzda kaldı (Röportaj sonrasında ricamız üzerine kendilerinden izin alındı ve böylece Muhammed Hamidullah'ın doğduğu odayı da ziyaret etme imkanımız oldu). Haydarabad Nizamlığı baş müftülerinden olan büyük babam, 1944 yılında vefat etmiştir. Dört erkek ve beş kız olmak üzere toplam dokuz çocukları vardı. Bunlardan bir kız bir erkek iki evlatları henüz çocuk yaşta vefat etmişler. Dedem ve anneannem ilme ve öğrenmeye önem vermişlerdir. Çocuklarını da bu konuda en iyi şekilde terbiye etmeye gayret göstermişlerdir. Nitekim amcam Dr. M. Hamidullah, din eğitimini okuldan önce anneannemden almaya başlamıştır. O, zamanını çok iyi değerlendirmiş ve dinî bilgi ve donanım olarak kendini çok iyi yetiştirmiştir. Gerek kendine has duruşu gerekse ilmî birikimi sayesinde daha genç yaşta hane halkı arasında saygın bir yer edinmiştir. Nitekim *tasmi' hane* gibi ailevi geleneğimiz olan dinî merasimlerin ifasını genelde amcam üstlenmiştir.

C. Kutlutürk: *Ailenize özgü olduğunu ifade ettiğiniz tasmi' hane merasimi hakkında bilgi verebilir misiniz?*

M. S. Saheb: *Tasmi' hane*, bizim aileye özgü geleneksel bir dinî törendir. Buna göre bir çocuk dört yaşına girip dört ay ve dört günlük olduğunda *tasmi' hane* adı verilen dinî bir tören düzenlenir. Tören için birkaç gün önceden merasimin düzenleneceği evde un, tereyağı ve şeker karışımından yapılan "laddu" olarak isimlendirdiğimiz bir tatlı hazırlanır. Merasim günü yakın akrabalar ve aile fertleri bir araya gelir. Hazırlanan tatlı, bir kabın içerisine konularak salonun ortasına getirilir ve çocuk da onun önüne oturulur. Daha sonra ailemizde yaşça büyük olan kişi çocuğun karşısına geç-

³ Muhammed Hamidullah'ın hayatta olan bir diğer yakın akrabası, amcasının kızı, Karima Sibghatul-lah ile de görüşme talebim oldu. Fakat 16 Şubat 2019 tarihinde kendisi ile yapılan telefon görüşmesinde rahatsız olduğunu ve ileri yaşından dolayı duyma problemi yaşadığını belirterek bizleri Camia Nizamia'da görev yapan kimselere yönlendirdi.

rek Alak Süresi'nin ilk beş ayetini yavaş yavaş okur (bu esnada kendisi de okuyor) ve çocuğun da bunu tekrar etmesini ister. Böylece çocuğa ilk olarak Kur'an'ın ilk nazil olan ayetleri okutulmuş ve öğretilmiş olur. Bizim çocukluğumuzda bu merasimi, genç yaşta olmasına rağmen dinî konulardaki bilgisinden dolayı Dr. M. Hamidullah yapardı. Benim için düzenlenen *tasmi' hane* merasimini amcamın yaptığını hayal meyal hatırlıyorum. Onun ağzından bu ayetleri ilk kez okumuş oldum. Amcamın Haydarabad'dayken yaptığı son *tasmi' hane* bana nasip oldu. Bu yüzden kendimi çok bahtiyar hissediyorum. Kendisi henüz biz çocukken çeşitli nedenlerden dolayı ailemizden ayrılmak ve yurt dışına gitmek zorunda kaldı.

C. Kutlutürk: *Kastınız Haydarabad Nizamı'na tarafından tevdi edilen bir görev dolayısıyla 1946 yılında Londra'ya gönderilmesi mi?*

M. S. Saheb: Dr. M. Hamidullah ilk eğitimini Camia Nizamia'da aldıktan sonra Lisans ve Yüksek Lisansını Osmania Üniversitesi'nde hukuk alanında tamamladı. Hafızlığını ise Medine-i Münevver'e de tamamlayıp buna dair bir de icazet belgesi aldı. O, hayatı boyunca elde ettiği tüm belgeler arasında en önemli ve değerlisinin hafızlık belgesi olduğunu ifade ederdi.⁴ Amcam, biz küçük yaşta iken Haydarabad'dan ayrılmıştı. Daha sonradan babamdan, onun, Haydarabad Nizam'ı tarafından Haydarabad Nizamı'nın Birleşmiş Milletler'e üye olması için kurulan delegasyona seçildiğini ve bu amaçla Londra'ya gönderildiğini öğrendim. Amcam oradan Fransa'ya gitti. 1950 yılında ise Pakistan Hükümeti, Dr. M. Hamidullah'ı, Pakistan Anayasası'nı hazırlayan kurula katılması ve buna destek olması için davet etti. O da bunun üzerine Pakistan'a gelerek orada bir yıl kadar kaldı ve daha sonra Paris'e geri döndü. Dr. M. Hamidullah doğduğu topraklara geri dönemese de gerek Londra'da yürüttüğü faaliyetleri gerekse dinî konulardaki çalışmaları Haydarabad halkı arasında tanınmasını sağladı.⁵ Camia Nizamia'da görev yapan hocaların da kendisi hakkında yaptıkları ilmî çalışmalar, yayınlar ve diğer faaliyetler bu süreçte etkili oldu.

C. Kutlutürk: *Dr. M. Hamidullah'ın Haydarabad'da yaşayan akrabalarına göndermiş olduğu mektuplardan veya buna benzer dokümanlardan eliniz-*

⁴ Erzurum'da Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde ders verdiği dönemde Dr. Muhammed Hamidullah'ın talebesi olmuş olan Prof. Dr. Halis Albayrak, kendisiyle yaptığımız bir görüşmede benzer hususa işaret etmiştir. Albayrak, Muhammed Hamidullah'ın sürekli cebinde taşıdığı hafızlık belgesini tanıdığı kişilere büyük bir sevinçle gösterip bununla iftihar ettiği bilgisini bizlere aktarmıştır.

⁵ Bu tabirin "Haydarabad'da yaşayan Müslümanlar arasında" şeklinde anlaşılması kanaatimizce daha doğru olacaktır. Zira Haydarabad kentinde önemli bir nüfus oranına sahip olan Hindular arasında Muhammed Hamidullah'ın çok fazla tanınmadığını söylemek mümkündür.

de olanlar var mı? Bir de vefatından önce son kez kendisiyle nerede görüşme imkanınız olmuştu?

M. S. Saheb: Bizler amcamla genelde mektuplar aracılığıyla iletişim kurduk. Kendisinin sabit bir telefonu yoktu.⁶ Muhtemelen çok fazla rahatsız edilmek ve çalışmalarını aksatmak istemediği için böyle bir tercihte bulundu. Kendisinin bizlere ve diğer akrabalarına göndermiş olduğu çeşitli mektuplar elimizde mevcuttur. Bunlar genelde İslami meselelerle alakalı sorulara verilen yanıtlardan oluşmaktadır. Dr. M. Hamidullah ile İstanbul'da bir sefer görüşmüştük. Vefatından önce de son kez Pakistan'ın Karaçi şehrinde yüz yüze görüşmek nasip oldu. Oraya düşünümüze gelmiş, bu vesileyle annem ve kardeşlerimle beraber kendisiyle hasbihal etme fırsatı bulmuştuk.

C. Kutlutürk: *Kendisiyle İstanbul'da görüştüğünüzü ifade ettiniz. Bu süreç nasıl gerçekleşti, biraz bilgi verebilir misiniz?*

M. S. Saheb: Hindistan'dan ayrıldıktan sonra amcamla ilk kez 1966 yılında İstanbul'da görüşme imkanım oldu. Hac vazifesini ifa ettikten sonra kendisini ziyaret etmek amacıyla İstanbul'a gittim. İstanbul'a vardığımda amcamın kaldığı Plaskino (?) Otel'de ben de birkaç gün misafir oldum. Birlikte Topkapı Sarayı ve Ebu Eyyub el-Ensari'nin (r.a.) türbesi gibi İstanbul'un tarihi ve manevi mekanlarını ziyaret ettiğimizi hatırlıyorum. Özellikle de Topkapı Sarayı Müzesi'ni gezerken Hz. Osman'a izafe edilen Kuran-ı Kerim'i gördüğümüzde çok duygulandığımızı ve etkilendiğimizi ifade etmek isterim. Hatırladığım kadarıyla gezi esnasında amcam, "İstanbul'a pek çok kez gelip gittim fakat senin vesilenle bu müzeyi ilk kez gezme fırsatı buldum" şeklinde bir ifade kullanmıştı. Bir de amcam beni, Üstad Salih ile tanıştırmıştı (Salih Tuğ mu? diye sordum, kısık bir sesle "galiba" dedi). O çok kibar ve mütevazı bir beyefendi idi. Beni İstanbul Üniversitesi'nde bulunan jeoloji müzesine götürmüştü.

C. Kutlutürk: *Dr. M. Hamidullah'ın çeşitli nedenlerden dolayı geri dömediği ana vatanına çok özlem duyduğu anlaşılmaktadır. Hissettiğiniz kada-*

---

⁶ Muhammed Hamidullah'ı Paris'te kaldığı evde pek çok kez ziyaret etmiş olan Fakültemiz emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mehmet Sait Hatipoğlu hocamız da kendisiyle yaptığımız bir görüşmede bu bilgiyi teyit etmiştir. Sabit bir telefonu olmadığı için Cuma günleri namazdan sonra kendisiyle görüşmek isteyenlere belirli gün ve yer belirtmek suretiyle randevu verdiğini ifade etmiştir. Bu hususta çok hassas davranan M. Hamidullah'ın bir seferinde evinin önünde uzun bir süre randevu verdiği kimseyi beklediğini, ilgili kişi gelmeyince de hocanın koluna girip odasına çıkarttığını bizlere aktarmıştır.

rıyla M. Hamidullah'ın bu konudaki düşüncelerini bizimle paylaşabilir misiniz?

M. S. Saheb: Mektuplarında bunu sık sık dile getirir. Kendisiyle İstanbul'da görüştüğümüzde Haydarabad'ı özellikle de akrabalarını ve dostlarını çok özlediğini bizzat bana söylemişti. Yurt dışında yaşamının çok zor olduğunu; fakat başına gelen bu durumu şu şekilde yorumlayarak teselli bulduğunu aktarmıştı: "Vatanımdan uzakta kalmış olmam, işlemiş olduğum bazı hata ve günahlardan kaynaklanabileceği gibi İslam alanında çalışmalar yapmak açısından bana verilmiş bir ödül de olabilir." Allah en doğrusunu bilir. Nitekim o, Paris'te kaldığı dönemde İslam için çok önemli çalışmalara imza attı. Pek çok gayrimüslim, Dr. M. Hamidullah'ın sohbetleri ve yazdığı eserleri vesilesiyle İslam dinine girdi. Fransa'da kalmasının önemli sebeplerinden biri oradaki kütüphanelerde İslam çalışmaları ile ilgili çok zengin kitap koleksiyonlarının bulunması idi.

C. Kutlutürk: *Pakistan'ın Karaçi şehrinde gerçekleşen evlilik merasiminize Dr. M. Hamidullah'ın da katıldığını ifade ettiniz. Bununla ilgili aklınızda kalan anekdotlardan biraz bahseder misiniz?*

M. S. Saheb: Küçük amcazadem Mohiuddin Abdul Khader'in kızı Farzana Hanımefendi ile 15 Ekim 1981 tarihinde evlendim. Evlilik merasimimiz Pakistan'ın Karaçi şehrinde bulunan Metropole Otel'de gerçekleşti. Düğünümüze amcam da Fransa'dan gelerek iştirak etti ve orada ailecek görüşme imkanımız oldu. Amcamız Hz. Peygamber'e salat ve selam getirerek nikahımızı kıyıp duasını yaptıktan sonra düğün hediyesi olarak eşime altın bir broş taktı. Eşim hala onu hatıra olarak saklar (Bu esnada eşi Farzana Hanım araya girip Dr. M. Hamidullah'ın kendisini çok sevdiğini ve verdiği hediye karşısında ne kadar mutlu olduğunu anlattı. Ardından içerideki odadan Muhammed Hamidullah'ın kendisine verdiği hediye getirip bizlere gösterdi).

Amcam, Allah'ın "el-Musavvir" olduğunu yani varlıklara şekil verip onları birbirinden farklı özellikte yarattığını vurgulardı ve bu yüzden çoğu zaman fotoğraf çektirmek istemezdi. Resmini çekmek istediklerinde yüzünü bir kağıt parçasıyla kapatmaya çalışırdı. Fakat pasaport ve diğer resmi belgeler için fotoğraf çektirmişti. Düğün esnasında amcamla beraber çektiğimiz bazı fotoğrafların silik veya karanlık çıktığını gördük. Bunun fotoğraf makinasından kaynaklanan teknik bir hatadan mı kaynaklandığını yoksa amcamın manevi yönüyle alakalı bir durum mu olduğunu söylememiz güçtür. Fakat bu konuda bir tecrübemden bahsetmek istiyorum. Amcam, Os-

mania Üniversitesi'nde okurken kendisine ders vermiş olan manevi hocası Profesör Muhammad Azeemuddin Siddique, bazı eserlerinde talebesi Dr. M. Hamidullah'ın manevi yönünün çok güçlü olduğunu ve gönül dünyasının zahirden daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. Muhammad Azeemuddin Siddique'in torunu Abdul Qadir Siddique da dedesinin kendisine Dr. M. Hamidullah'ın bu yönünü sürekli anlattığını ifade etmiştir. O yüzden düşünümüzde kendisiyle çekindiğimiz kimi fotoğrafların silik çıkmasını, eşim ve ben amcamızın manevi yönüyle de ilişkilendiriyoruz.

C. Kutlutürk: *Dr. M. Hamidullah Türkiye'de özellikle de İlahiyat çevrelerinde tanınan önemli bir bilim adamıdır. Son olarak Türkiye hakkında neler söylemek istersiniz?*

M. S. Saheb: Başta şunu ifade etmek isterim ki bizler daima Türkiye'ye ve Türk halkına minnettarız. Zira Dr. M. Hamidullah çok sıkıntılı ve zahmetli bir yaşam sürmek durumunda kalmıştır. Fakat dara düştüğü zamanlarda kendisine ev sahipliği yapan ülkelerden biri Türkiye olmuştur. O, Türkiye'de kaldığı dönemlerde alanıyla ilgili araştırmalarının yanı sıra İstanbul, Ankara ve Erzurum gibi şehirlerde dersler ve konferanslar vermiştir. Bu süre zarfında ihtisas sahibi bir grup genç Türk akademisyen kendisine rehberlik etmiş; buna ilaveten pek çok öğrenci derslerini büyük bir ilgiyle takip etmiştir. Biz bunları gerek amcamın aktardığı haberlerden gerekse büyüklerimizimizin bizimle paylaştığı bilgilerden hareketle biliyoruz. Bizzat bendeniz de İstanbul'a amcamı ziyarete geldiğimde kendisinden buna dair anekdotlar işitmiştim. Amcam bana, İstanbul'da kaldığı ve çeşitli fakültelerde ders verdiği dönemlerde Türk insanının kendisine bağrını açtığını ifade etmişti. Yine bir seferinde Dr. M. Hamidullah, kayınbabama Türkiye ve Türk halkı hakkında bazı şeyler anlatmıştı. Bu bağlamda Türklerin başka bir evi ziyaret ettiklerinde hem ev sahibine hem de bütün hane halkına misafirperverliklerinden dolayı dua etme alışkanlıklarının olduğunu ifade etmiş ve Türklerin bu âdetinden çok etkilendiğini söylemişti. Ben de amcamdan sizin halkınızla ilgili bu özelliği işittiğimde çok duygulanmıştım. Son olarak amcamla ilgili malumat edinme gayretinizden dolayı sizlere ayrıca teşekkür ederim. Bizlere ulaşmak için ilk önce Osmania Üniversitesi'ne ve Camia Nizamia'ya gittiğinizi, sonrasında bir kaç defa Kotilmandi bölgesine gelerek evimizi arayıp bulmaya çalıştığınızı işittim. Hak verirsiniz ki zamanla yaşadığınız muhit değişime uğruyor. Buna ilaveten dil ve kültür de farklı olunca buraları bulmanız biraz zaman almış olabilir. Tekrar çalışmalarınızda başarılar diliyorum, sizin şahsınızda Türkiye'ye selamlarımı ve şükranlarımı sunuyorum.

Ek-2: Dr. Muhammed Hamidullah'a Ait Neşredilmemiş Bir Mektup

[Mektubun Urduçası]

Rue De Tournon,
Paris-6 / France

۲۶ ذی حجہ سنہ ۱۴۰۴

عزیزی سلمک اللہ

سلام خیریت حاصل و مطلوب ہے . آپ کا خط حج سے عین پہلے ملا . اس زمانے میں آپ کے ہاں ڈاک درہم برہم ہوجاتی ہے اسلئے فوراً جواب نہ دیا . برا نہ ماننا .

مدینہ منورہ کے اوقاتِ نماز کا دلی شکر ہے . اصل میں قصہ یہ ہے کہ عشا کے نماز شفق کے غروب ہونے پر پڑھنے کا حکم ہے . پاریس میں جون اور جولائی دو مہینے شفق غروب ہی نہیں ہوتی اور فجر کا وقت ہو جاتا ہے ، کیا کریں؟ مختلف اسلامی ملکوں کا اوسط وقت معلوم کڑیا ہوں ، شاید وہ کچھ مڈ دے . یعنی غروبِ آفتاب کے ڈیڑھ گھنٹہ بعد ، سال کے بارہ مہینے ؛

حیدرآباد سے یہ افسوسناک اطلاع آتی ہے کہ ہنگاموں میں دھیڑ چماروں نے کتب خانہء سعیدیہ کو آگ لگا کر بہت سی قلمی کتابیں تباہ کر دیں .

خدا کرے آپ سب خیر و عافیت سے ہوں

محمد حمید اللہ

[Mektubun Türkçe Çevirisi]

(Allah'ın adıyla)

26 Zilhicce, sene 1404

Rue De Tournon,
Paris-6 / Fransa

Azizim, Allah'ın selamı üzerine olsun.

Sağlık ve afiyette olmanızı temenni ederim. Mektubunuzu hac döneminin hemen öncesinde aldım. Hac mevsiminde sizin oralarda [Arabistan/Cidde] posta hizmeti alt üst olmaktadır. Bu yüzden (mektubunuza) hemen cevap vermedim, yanlış anlamayınız.

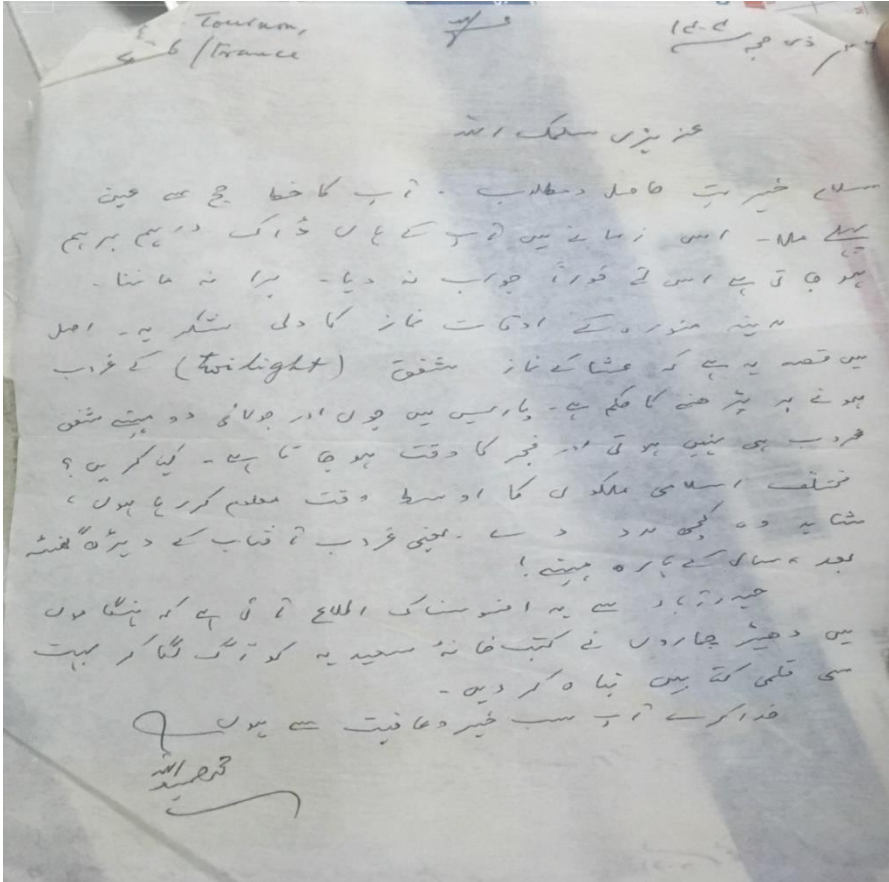
Medine-i Münevvere'nin namaz vakitleri(ni yazıp gönderdiğiniz) için gönülden teşekkür ederim. Aslında durum şöyledir ki yatsı namazını şafağın kaybolduğu anda kılma hükmü bulunmaktadır. (Fakat) Paris'te Haziran ve Temmuz olmak üzere iki ay şafak kaybolmadan fecir vakti vuku bulmaktadır. Ne yapılmalı? Bu konuda az çok (vakti tayin etmeme) yardımcı olması için farklı Müslüman ülkelerin ortalama (şafak) vakitlerini öğrenmeye çalışıyorum. Yani yılın on iki ayı boyunca güneş batımından bir buçuk saat sonra(sına denk gelen ortalama şafak vakitlerini).

Haydarabad'da çıkan kargaşalarda isyancıların Sa'îdiyye Kütüphanesi'ni ateşe verip birçok yazma eseri tahrip ettiklerine dair oradan çok üzücü bir haber aldım.

Hepinizin hayır ve afiyette olmanızı Rabbimden temenni ederim.

Muhammed Hamidullah

Fotoğraf Ekleri

1-Neşredilen mektubun fotoğrafı (Fotoğraf: Cemil Kutlutürk, Haydarabad 2019)

2-Muhammed Hamidullah'ın Büyüdüğü Hane. (Cemil Kutlutürk Arşivi. Kotilmandi, Haydarabad, Şubat 2019)

3-Muhammed Hamidullah'ın yeğenleri Muhammed Saifullah Saheb ve eşi Farzana Hanım. (Cemil Kutlutürk Arşivi. Kotilmandi, Haydarabad, Şubat 2019)

4- Muhammed Hamidullah'ın ilk eğitimini aldığı Camia Nizamia'nın mevcut hali. (Cemil Kutlutürk Arşivi. Hussaini Alam, Haydarabad, Mart 2019)

Muhammad Hamidullah through His Nephew's Eyes: An Interview with Muhammad Saifullah Saheb and the Publication of a Letter of Hamidullah to Him
Abstract

Having a rich heritage in Islamic history and civilization, India is a country that has raised many scholars who have been appreciated not only by Muslims but by non-Muslims thanks to their significant contributions to their respective fields. One of these scholars is undoubtedly Dr. Muhammad Hamidullah who was one of the most prominent Muslim scholars of the 20th century. He was born in 1908 in Hyderabad where he spent his early years. As a result of the political and cultural developments that took place around the middle of the century, he had to live most of his life away from his country. He lived in various European countries as well as in Turkey and taught and lectured at different universities including Ankara University. This research note directly stemmed from the two-month visit I paid to Hyderabad in early 2019, during which I gathered some information and documents detailing Hamidullah's life. In this paper I want to share the Turkish translation of an interview I made with Hamidullah's nephew Muhammad Saifullah Saheb in Hyderabad in February 2019. The interview is followed by the edition and the Turkish translation of one of the original letters of Hamidullah obtained from Saheb. Both the interview and the letter contain valuable data on Hamidullah's personal life style and his scientific personality.

Keywords: Muhammad Hamidullah, Hyderabad, Islamic History, Muslims in India.